

Hajnáczky Tamás

„A párthatározat szellemében...”

*A Kádár-korszak cigánypolitikájának végrehajtása
Borsod-Abaúj-Zemplén megyében¹*

Néhány évnyi előkészítő munkát követően a Magyar Szocialista Munkáspár Központi Bizottság Politikai Bizottsága (MSZMP KB PB) 1961. június 20-án kiadta „*a cigánylakosság helyzetének a megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról*” szóló határozatát. A rendeletalkotók célja egyrészt az volt, hogy lefektessék a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának az alapjait, másrészt, hogy közös mederbe tereljék a különböző szervezetek és megyei tanácsok ez irányú tevékenységét. A korábbi évek megyei kezdeményezéseit összességében a következőképpen ítélte meg a dokumentum: „*Az utóbbi években a tanácsi végrehajtó bizottságok tanulmányozták és megtárgyalták a területükön élő cigánylakosság helyzetét, foglalkoztak átnevelésük lehetőségeivel, terveket készítettek, amelyek számos konstruktív javaslatot és intézkedést tartalmaznak. Ugyanakkor –esetenként – helytelen, erőszakos intézkedések is előfordulnak*”² A párthatározat a magyarországi cigányság lélekszámát kétszázezer főre becsülte, a lakhatás és a foglalkoztatás mikéntje alapján pedig három csoportba sorolta őket, létrehozva a „*beilleszkedett*”, a „*beilleszkedésben*” lévő és a „*be nem illeszkedett*” kategóriákat. Célként jelölték meg a cigányság teljes foglalkoztatottságát, iskolázottságának az emelését, illetve a cigánytelepek mihamarabbi felszámolását. Továbbá a Politikai Bizottság határozatában leszögezte,

¹ A kényszerasszimilációs cigánypolitikáról Lásd bővebben: Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. In: Esély, 5. sz. 54-92. pp. A tanulmányhoz felhasznált országos szervek forrásai fellelhetők a következő forráskiadványban, vagy forrásközlésben: Hajnáczky Tamás: „*Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek.*” Cigánypolitika dokumentumokban 1956-1989. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. Hajnáczky Tamás: Titkos ügyiratok a pártállam cigánypolitikájából. In: Romológia, 2014. 6-7. sz. 110-143. pp.

² MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e.

hogy a magyarországi cigányság nem tekinthető nemzetiségnek és az ilyen irányú törekvéseket pedig egyenesen károsnak ítélte, mivel gátolják a cigányság „beilleszkedését”. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségének azon szerepét ugyan kiemelte, hogy a megyei tanácsokat és a társadalmi szerveket valamelyest mozgósította a kérdést illetően, azonban a cigányság átnevelésére alkalmatlannak minősítve, felszámolásra kárhóztatta. A kényszerasszimilációs cigánypolitika legfőbb eszközét a cigányság hagyományos megélhetési formáinak a következetes tiltásában és a nehéziparba történő betagozásában látta, valamint a cigánytelepek felszámolásában, a cigányokat a nem cigány lakosság közé történő széttelepítésében.³

A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elnökhelyettes 1961 novemberében a – párthatározatnak megfelelően – körlevélben többek között felhívta a megyei tanácsok figyelmét arra, hogy a Politikai Bizottság állást foglalt, illetve határozatot adott ki a magyarországi cigányság helyzetével kapcsolatban. A rendelet maradéktalan végrehajtásának az érdekében, az elnökhelyettes számos területet érintve utasításokat fogalmazott meg a felsőbb szerveknek melyek közül kiemelendő, hogy a dokumentum a megyei tanácsok művelődésügyi osztályainak állandó bizottságait téve felelőssé megszüntette a korábban létrehozott, a cigánysággal foglalkozó szervezeti egységeket. A művelődésügyi osztályoknak azt is előírta az elnökhelyettesi utasítás, hogy 1962 márciusáig készítsék el és terjesszék a VB elé a „*cigánykérdés felszámolásának távlati terét*”, a megyei tanácsok elnökeinek pedig meghagyta, hogy tegyenek lépéseket az alsóbb szervek mihamarabbi tájékoztatására és folyamatos ellenőrzésére.⁴

A Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács Végrehajtó Bizottság (MTVB) Művelődésügyi Osztálya a fentebb ismertetett utasításoknak megfelelően elkészítette a „*Távlati terv a cigányság elmaradott rétegeivel kapcsolatos feladatok megoldására*” című munkaanyagot, melynek tárgyalását

³ MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ó. e.

⁴ Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. In: *Múltunk*, 2013. 1. sz. 245-247. pp. vagy Nagy Pál (szerk.): „Ugyanolyanok, mint mindenki más ember.” Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951-1961). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza – Gödöllő, 2010. 344-345. pp.

a Végrehajtó Bizottság 1962 márciusában tűzte napirendre.⁵ Az ülésen a Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettese a – jegyzőkönyv tanúsága szerint – külön felhívta a figyelmet arra, hogy az előterjesztés a felsőbb szervek határozataiban foglaltak alapján készült el, egyúttal szorgalmazta annak kiegészítését is: „*A jelentés, amely ma a VB. elé került, a Politikai Bizottság és a kormányhatározat alapján készült, s célja az, hogy a 28.000 főre tehető cigánylakosság problémáinak megoldásában előrehaladás történjen. [...] Javasolja a tervezetet azzal kiegészíteni, hogy úgy a tanácsi, mint az állami vállalatok, állami gazdaságok vezetői az ottani párt és tömegszervezetek a Politikai Bizottság és Kormány határozatában foglaltaknak megfelelően kezeljék a cigánykérdést.*”⁶ A Távlati terv döntően korábbi jelentésekre alapozva egy viszonylag rövid összegzést adott a megyében élő cigány lakosság helyzetéről, melyből levonta azt a következtetést, hogy a nehézségek számos területet érintenek, mégpedig a foglalkoztatást, az oktatást és a lakhatást.⁷ A tervezet az imént említettek után tért rá arra, hogy a „*Párt- és Kormányhatározat szellemében*” a Végrehajtó Bizottság milyen intézkedéseket tart szükségesnek. A cigánytelepek felszámolásával kapcsolatosan leszögezte, hogy öt év alatt 30 százalékukat fel kell számolni, mely során jelentős mértékben az ingyenes házhelyjuttatásra szükséges hagyatkozni. Az egészségügyi szerveknek pedig előírta, hogy a cigánytelepen fokozzák az egészségügyi felvilágosító tevékenységüket, építsék ki a tanácsi összekötők rendszerét, illetve tegyenek lépéseket a csecsemőhalandóság visszaszorítására. A foglalkoztatás terén a tervezet utasította a vállalatokat, hogy a „*munkára jelentkező, vagy hozzájuk irányított cigányokat a párthatározat szellemében fogadják*”, továbbá a cigány dolgozókat a nem cigány dolgozókkal egyenrangúan közvetítsék ki az illetékes munkaerő irányító irodák. Továbbá elrendelte, hogy szorítsák szövetkezetek keretei közé a hagyományos cigány megélhetési formákat (pl.: üstfoltozó, kosárfonó, téglágető) az időszakos vándorlás visszaszorítása érdekében. Az oktatás területén a cigány lakosság körében meglévő nagymértékű analfabetizmus felszámolását tűzték ki

⁵ MNL BAZML XXIII-2a 58/1962.

⁶ MNL BAZML XXIII-2a 58/1962.

⁷ MNL BAZML XXIII-2a 58/1962.

célul. A cigány gyermekek esetében pedig az általános iskola elvégzését szertették volna elérni akár túlkoros osztályok szervezése által.⁸

A MSZMP KB PB 1963 márciusában értékelte első ízben a pártállam néhány évvel korábban lefektetett cigánypolitikájának az eredményeit, a párthatározat végrehajtásának a tapasztalatait. A megyei tanácsok e téren kifejtett intézkedéseit és munkásságát összegzőképpen a következőképpen minősítette az ülésen előterjesztett jelentés: *„A Politikai Bizottság határozata óta elsősorban az államapparátus területén foglalkoznak a cigánylakosság helyzetének a megjavításával. A megyei tanácsok távlati tervet készítettek, de azok végrehajtása korlátozott anyagi és munkába állítási lehetőségek miatt vontatottan halad. A viszonylag rövid idő miatt lényeges változás nem következett be.”*⁹ A különböző területeket sorra véve vajmi kevés kedvező fejleményről adott számot a beszámoló; az állandó munkaviszonnyal rendelkező cigányok aránya elenyésző mértékben emelkedett, ugyan a cigány gyermekek beiskolázása megtörtént, azonban az írástudatlanság visszaszorítása terén komolyabb előrelépés nem következett be. Legsúlyosabb problémák a cigánytelepek felszámolása terén adódtak, a pártállam felső vezetése ténylegesen ekkor szembesült azzal, hogy az ingyenes házhelyjuttatás lehetősége megszűnt¹⁰ és az OTP által nyújtott feltételeknek az érintettek nem tudtak eleget tenni. Az imént említettek miatt a PB utasította az illetékes minisztériumokat és felsőbb szerveket, hogy dolgozzanak ki egy tervezetet a cigánytelepek mihamarabbi felszámolásának az érdekében.¹¹ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány kiadta a 2014/1964. számú határozatát a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról”*,

⁸ MNL BAZML XXIII-2a 58/1962.

⁹ MNL OL M-KS-288. f. 5/1963/293. ó. e.

¹⁰ Az 1951-ben rendeletileg lefektetett ingyenes házhelyjuttatást, egy határozat már 1957-ben hatálytalanította. Vagyis az elnökhelyettesi utasítás már megfogalmazásakor tévesen számolt az ingyenes házhelyjuttatás lehetőségével a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban. Lásd bővebben: 35/1957. (VI. 21.) Korm. számú rendelet a házhelyértékesítés szabályozásáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1958. 292. p. 155/1951. (VIII. 14.) M. T. számú rendelet az egyéni családiház építkezéssel kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról.* In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye. Jogi és Államtudományi Könyv- és Folyóiratkiadó, Budapest, 1952. 259-260. pp.*

¹¹ MNL OL M-KS-288. f. 5/1963/293. ó. e.

melyben lefektette az úgynevezett CS-lakás program alapjait.¹² Az imént említett rendelet kiegészítésére „titkos ügyiratként” kiadott 3162/1964. számú kormányhatározat tartalmazta a felsőbb szerveknek megfogalmazott utasításokat és ideológiai állásfoglalásokat. Kiemelendő, hogy az Építésügyi Minisztériumnak felmérést kellett készítenie a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepekről” még az adott évben.¹³ Az összes települést számba vevő országos vizsgálat eredményeképpen felszínre bukkott, hogy a rendelet hatálya alá tartozó telepeken, közel 49 ezer lakásnak alig-alig nevezhető építményben, 55 ezret meghaladó számú család, több mint 220 ezer személy lakott. A megyéket tekintve a felmérésből az is kiderült,¹⁴ hogy Borsod-Abaúj-Zemplénben volt a legkiterjedtebb a nyomortelepek világa, 4792 lakásfeleségben, 5514 család, 25631 ember lakott.¹⁵ Az illetékes minisztériumnak más szervekkel karöltve a telepek felszámolásának tervezetét, ütemezését is ki kellett dolgozniuk, mely során elsődleges szempontként szükségeltett tekinteniük a határozat értelmében arra, hogy az idegenforgalom által érintett cigánytelepeket mihamarabb eltüntessék a turisták, vagy a nyugati sajtó szem elől.¹⁶ A kormányhatározatok végrehajtása érdekében az Építésügyi Minisztérium (ÉM) a Pénzügyminisztériummal (PM) együtt már 1965 februárjában kibocsátotta a 2/1965. ÉM-PM számú együttes rendeletét, melyben véglegesítésre került a CS-lakás program valamennyi részlete.¹⁷

¹² MNL OL XIX-A-83-b 2014/1964. (367. d.)

¹³ MNL OL XIX-A-83-b 3162/1964. (351. d.)

¹⁴ A felmérés többek között a Borsod-Abaúj-Zemplén megyében található településekről, valamint a telepek jelegéről is szolgált adatokkal. Lásd bővebben: Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: A cigány népesség Magyarországon. Dokumentáció és adattár. Socio-typo, Budapest, 1998. 301-302. pp. Berey Katalin: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása 1961-1989. In: Berey Katalin – Horváth Ágota (szerk.): Esély nélkül. Vita Kiadó, Budapest, 1990. 37. p.

¹⁵ Hajnáczy Tamás: „Attól, hogy munkát meg lakást adnak neki, még nem lesz ember a cigány” – avagy a pártállam cigánypolitikája. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához. Pécsi Tudományegyetem Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2015. 372-373. pp.

¹⁶ Uo. 337-338. pp. MNL OL XIX-A-83-b 3162/1964. (351. d.)

¹⁷ A CS-lakás programban azon személyek vehettek részt, akik legalább két éves folyamatos munkaviszonnyal rendelkeztek, jövedelmük meghaladta a havi 1000 Ft-ot, az

Az MTVB 1964 júliusában¹⁸ tárgyalta a *Távlati terv* végrehajtásának a tapasztalatait, az ülésen felszínre buktak az egyre szaporodó nehézségek és a tanácsi apparátus működésének a nehézkessége. Az ülésen előterjesztett jelentés megállapította, hogy a cigánytelepek felszámolása terén semmilyen előrelépés nem történt, csupán helyenként WC-k, szeméttárolók építésébe kezdtek, vagy bevezették a villanyt az illetékes tanácsok. Azonban a cigánytelepek továbbra sem biztosítottak sokkalta megfelelőbb körülményeket az ott élő lakosoknak: „Csökken ugyan a tetves telepek száma, de a 379 telepből még mindig 140-150 telepen található a fertőzést terjesztő féreg. [...] A megye cigánylakosságának 8-10%-a gyógyíthatatlan betegségben szenved. Nagyon sok a tbc-s és fertőzőes megbetegedés, amely bizonyos mértékben lakásviszonyukból és a telepek egészségtelen környezetéből adódik.”¹⁹ A megyei vezetés a kilátástannak tűnő helyzet miatt kimondottan kedvezően fogadta az ülésen a 2014/1964. számú kormányhatározatot, mivel abban látták az egyedüli megoldást. A cigánytelepeken az egészségügyi szervek ellenőrző és felvilágosító tevékenysége ugyan a csecsemőhalandóság visszaszorításán keresztül érezte a hatását, azonban gyakran tettelegességgel fajúló nézeteltérések, viszályok forrásává is vált: „Megtörténik, hogy komoly testi épséget veszélyeztető cselekményeket követnek el az egészségügyi dolgozókkal szemben.”²⁰ Az imént említettek háttéréről fontos megemlíteni, hogy a KÖJÁL dolgozói a karhatalommal kísért kényszermosdatások során rendszeresen erőszakosan és megalá-

építkezéshez szükséges költségek 10 százalékát biztosítani tudták, illetve a rendelet hatálya alá tartozó telepeken éltek. Az illetékes tanácsok részükre ingyenesen telket jutattak, a műszaki terveket pedig az Építésügyi Minisztérium biztosította szintén díjtanul. Továbbá 30 év alatt, havi egyenlő részletekben visszafizetendő, kamatmentes hitelt kaptak az építkezők, amiből huzamosabb ideig tartó folyamatos munkaviszony esetén akár 12 ezer Ft-ot is elengedtek a törlesztendő hitel összegéből. In: 5/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368-371. pp.

¹⁸ Az MTVB a Távlati Terv végrehajtását már kiadásának az évében is értékelte, mely során döntően a cigánytelepek felszámolása terén fogalmazott meg problémákat az ülésen előterjesztett jelentés. MNL BAZML XXIII-2a 61/1962.

¹⁹ MNL BAZML XXIII-2a 71/1964.

²⁰ MNL BAZML XXIII-2a 71/1964.

zónán léptek fel a cigánytelepi lakosokkal szemben.²¹ A foglalkoztatás terén ugyan történtek előrelépések; a cigányság 30 százaléka immáron állandó, míg 25-30 százaléka alkalmi munkaviszonnyal rendelkezett, azonban sokan a lakóhelyüktől távol tudtak csak elhelyezkedni, az iskolai végzettségükből fakadóan döntően segédmunkásként. Jellemzően az építőiparban, az ipari üzemekben, illetve a mezőgazdaságban jutottak munkához, azonban termelőszövetkezeti tagként csak töredék részük. A cigány gyermekek oktatása terén immáron nem a beiskolázásuk képezte a fő problémát, hanem az, hogy komoly méreteket öltött az évismétlések száma, továbbá középiskolába, vagy szakmunkásképzőbe elenyésző hányaduk jutott csak el. A felnőttek körében mutatkozó írástudatlanság visszaszorítása érdekében tanfolyamokat szerveztek, azonban a jelentkezők közel fele le is morzsolódott.²² Az imént említettek fényében nem meglepő, hogy az ülés zárásaként kiadott határozat meglehetősen kétesen értékelte az addig tett intézkedéseket: *„Megállapítja, hogy a cigánylakosság helyzetének megoldása tárgyában 1962. március 21-én elfogadott távlati terv végrehajtása több területen sikeresen folyik. [...] A fejlődés azonban korántsem kielégítő. Nagyon sok még a tennivaló munkába állításukkal, lakásproblémáikkal, egészségügyi és kulturális helyzetükkel kapcsolatban.”*²³

Néhány hónappal rá, hogy napvilágot látott 2/1965. ÉM-PM együttes rendelet és központilag elosztásra kerültek a lakáskeretek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vezetés külön napirendi pont keretében foglalkozott a *„szociális követelményeknek meg nem felelő telepek”* felszámolásának a mikéntjével. Az ülésen rögvest terítékre kerültek a megyei vezetés aggályai a cigánytelepek felszámolását illetően, elsősorban kevesellték a megyének biztosított lakáskereteket, melynek az ülésen a VB elnökhelyettese hangot is adott: *„Véleménye szerint a rendelkezésre bocsájtott keretszámok csak 20-22%-os megoldásra adnak lehetőséget. Ez kevés. Tájékoztatja a VB-t, hogy az ország cigánylakosságának több, mint 10%-a Borsodban él, ennek*

²¹ Bernáth Gábor (szerk.): Kényszermosdatások cigánytelepeken, 1940-1985. Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002. Bernáth Péter – Polyák Laura: Kényszermosdatások Magyarországon. In: Beszélő, 2001. 6. sz. 38-45. pp.

Hajnáczy Tamás: „Karhatalommal a cigánytelepekért.” In: Kritika, 2013. 7-8. 30-31. pp.

²² MNL BAZML XXIII-2a 71/1964.

²³ MNL BAZML XXIII-2a 71/1964.

megfelelően az volna a helyes, hogy az építtető lakások számának 10-át a felettes szervek Borsod megyének biztosítanák.”²⁴ Továbbá az elnököt felszólították, hogy járjon közbe az Építésügyi Minisztériumnál a keretszámok növelésének az érdekében. Az 1965-ös évre biztosított 800 lakáskeretből²⁵ 70-et az Észak-magyarországi megyének biztosított az illetékes minisztérium, melyet nagyrészt a tibolddaróci barlanglakások felszámolására kívánták felhasználni. Megemlítendő, hogy a nem cigányok által lakott barlanglakások felszámolása az elkövetkező közel húsz évben mindig is előnyt élvezett a cigánytelepekkel szemben az adott megyében.²⁶ A másik problémát az képezte, hogy a CS-lakás programban a rendeletileg rögzített feltételeknek a cigánytelepi lakosok egy része, közel 2500 család nem felelt meg, mivel nem rendelkeztek állandó munkaviszonnyal. Ebből kifolyólag a Munkaügyi Osztályt utasították, hogy azonnali hatállyal készítsen felmérést a munkanélküli családokról és tegyen javaslatot a foglalkoztatásukra. További problémaként jelentkezett, hogy a CS-lakás program kizárólag a házépítésre felvehető hitelt biztosította, így a közművesítés járulékos költségei a tanácsokra hárultak, amitől erősen ódzkodtak.²⁷

Az Észak-magyarországi megyében 1965 májusában az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának a megyei végrehajtása is terítékre került a megyei vezetés ülésén. A Megyei Párt VB elé terjesztett jelentést a párthatározat „szellemében” készítették, melyre külön felhívta a figyelmet az egyik funkcionárius. A beszámoló nagyrészt a korábbi ülések anyagait összegezve, a megyében élő cigányság lakhatási, foglalkoztatási és iskolázottsági helyzetéről, a megtett intézkedésekről újabb adalékokkal nem szolgált. A jegyzőkönyv tanúsága szerint az ülés inkább a pártállam ez irányú szerepvállalásával és a párthatározattal kapcsolatos elismerő mondatok jegyében zajlott, melyekben kritikát még elvértve sem

²⁴ MNL BAZML XXIII-2a 74/1965.

²⁵ Kovács József: A cigánylakosság lakáshelyzet, a szociális körülményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának problémái. In: Zagyva Imre (szerk.): A cigánylakosság szociális gondozásának és nevelésének kérdései. Szociális Intézetek Központja, Budapest, 1974. 46. p.

²⁶ Hajnóczky Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása, avagy nem cigányok a CS-lakás programban. In: Valóság, 2013. 10. sz. 80-98. pp.

²⁷ MNL BAZML XXIII-2a 74/1965.

fogalmazták meg: „A cigányok helyzete komoly társadalmi probléma, nem véletlenül nyúlt pártunk ehhez a problémához.” „A Pol. Biz. határozat megjelenése óta lényeges változás van.” „A KB határozat megjelenése után helyes irányban halad a munka.”²⁸ Ugyanakkor panaszos hangvételű megjegyzések is megfogalmazódtak egyesek részéről az ülésen; terítékre került, hogy a vállalatok vezetősége támogatólag egyetért a PB határozatával, azonban az alsóbb szerveik helyenként nem veszik figyelembe azt, továbbra is megkülönböztetik a cigány munkavállalókat. A tanácsi apparátust pedig a párthatározat felületes ismerete, vagy mellőzése miatt vonták felelőségre: „Szerintem községi szinten a pártszervezet és a tanács nem állt úgy és nem foglalkozott azzal a kérdéssel, mint egy nagyon fontos megoldásra váró feladattal. Tudnak róla, hogy ilyen határozat van, tudják, hogy a társadalomba be kell illeszteni őket, de a szemlélet még messze áll ettől.”²⁹ Az imént említettekre reagálva előírták a járási pártbizottságoknak, hogy ismételten vegyék elő a párthatározatot és szerezzenek érvényt a benne foglaltaknak, a sajtót pedig utasították, hogy foglalkozzanak többet a kérdéssel.³⁰

Az 1960-as évek második felében az Észak-magyarországi megyével szemben az országos szervek és néhány a kérdésben illetékes szakember az 1961-es párthatározat módosítása mellett érvelt,³¹ az államigazgatási szervek szervezeti kérdésekkel kapcsolatosan jelezték aggályait, míg a cigányság helyzetében illetékes szakértők a rendelet ideológiai részét bírálták.³² Egyedül az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága (APB) érte el, hogy némi változtatást eszközöljenek a pártállam cigánypolitikáját lefektető határozaton. Az APB 1968 szeptemberében megtartott ülésén értékelte a

²⁸ MNL BAZML XXXV-1 6. dosszié

²⁹ MNL BAZML XXXV-1 6. dosszié

³⁰ MNL BAZML XXXV-1 6. dosszié A Megyei Párt ülésének eredőjeként 1966-ban Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a felsőbb szervek több ízben is napirendre tűzték a cigányság helyzetének megvitatását. Azonban az előterjesztett beszámolók érdemi újdonsággal nem szolgáltak, nagyrészt a korábbi jelentéseket dolgozták át. In: MNL BAZML XXIII-2a 79/1966., MNL BAZML XXXV-1 10. dosszié

³¹ MNL OL M-KS-288. f. 41/1966/56. ő. e., MNL OL M-KS-288. f. 41/1966/57. ő. e.

³² Jegyzőkönyv a TIT Szociológiai és Néprajzi Csoportjának cigánykutatással foglalkozó 1969. június 8-i konferenciájáról. Megtalálható a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Központi Könyvtárában, 4-6218.

cigányság helyzetében bekövetkezett változásokat és az addigi határozatok végrehajtását. Az ülésen előterjesztett jelentés a foglalkoztatás, az oktatás és a telepfelszámolás terén hasonló nehézségekre hívta fel figyelmet; a cigány lakosság jelentős mértékű népességnövekedésével nem tudtak lépést tartani a különböző területen tett intézkedések.³³ Összegzésképpen az ülésen részt vevő korifeusok a következő megállapítást fogalmazták meg a jelenséggel kapcsolatosan: „A Politikai Bizottság 1961. június 20-i határozatának végrehajtása nem kielégítő mértékű. Különösen lassú az előrehaladás a cigányság munkába állítása terén. A határozat végrehajtását gátolja, hogy a feladatok koordinálása nem a legalkalmasabb helyen, a tanácsokat irányító szervnél összpontosul.”³⁴ Az imént említettek miatt az APB a „probléma sokoldalúságára” és a párthatározat „következetesebb végrehatására” hivatkozva javasolta a szervezeti átalakítást. A felsőbb szervek többszöri egyeztetését³⁵ követően a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány a 3347/1968. számú határozatával életre hívta a Tárcaközi Koordinációs Bizottságot. Feladatául előírták a tanácsi szervek e téren történő irányítását, valamint a társadalmi szervezetekkel való hathatós együttműködésüknek az elősegítését.³⁶ Néhány éven belül az országos hatáskörű szerv mintájára többek között Borsod-Abaúj-Zemplén megyében is létrehozták a Megyei Koordi-

³³ „A munkába bevont dolgozók számának emelkedése nem jelenti a probléma megoldásának számottevő előrehaladását, mert az csak az évről évre munkaképes korba lépő fiatalok számarányát ellensúlyozza.” „A pontos felmérések szerint jóval több lakást kell felépíteni [...] az évi 800 lakás építése mellett 70 év kellene a telepek felszámolásához, ha az időközbeni népszaporulatot figyelmen kívül hagyjuk. A jelenleg épülő lakások csupán a természetes szaporulat igényeit ellensúlyozzák.” „Rendkívül aránytalanok a problémák is, mert míg Csongrádban 915 tanköteles gyermek van, Szabolcsban csaknem a tízszerese, 8250 gyermek taníttatását kell megoldani. A probléma, számbeli növekedésük miatt egyre súlyosabbá válik. A megyék eddigi akciói, kezdeményezései, a javuló tendenciáik ellenére sem elegendők.” In: MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő. e.

³⁴ MNL OL M-KS-288. f. 41/1968/100. ő. e.

³⁵ MNL OL M-KS-288. f. 5/1968/474. ő. e.

³⁶ MNL OL XIX-A-83-b 3347/1968. (426. d.) A Tárcaközi Koordinációs Bizottság munkájáról, egykori titkáráról Lásd bővebben: Kozákné Keszei Veronika: Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 2001. 26-31. pp.

nációs Bizottságot,³⁷ melyben az MTVB valamennyi osztálya, az ügyészség és a rendészeti szervek is képviseltették magukat.³⁸

A kezdeti fellángolás, a kérdés rendszeres napirenden tartása látványosan alábbhagyott Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, mivel a felsőbb szervek az 1960-as évek közepétől közel egy évtizedig nem foglalkoztak átfogóan a cigányság helyzetével. Ebben az is közrejátszott, hogy immáron a „*cigánykérdés*” legfőbb letéteményesévé a Megyei Koordinációs Bizottság avanszálódott. Továbbá mind országos,³⁹ mind megyei⁴⁰ szinten a hangsúly a cigánytelepek felszámolására helyeződött. Feltételezhetően ebben az időszakban is az országos hatáskörű szervek által

³⁷ A megyei koordinációs bizottságok mellett helyenként városi és járási VB-k is létrehozta területi koordinációs bizottságokat. In: Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2005. 97-98. pp.

³⁸ MNL BAZML XXIII-2a 94/170.

³⁹ A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2047/1967. (VIII.8.) számú határozata a szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken élők lakáshelyzetének megjavításáról. In: MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967. (438. d.), A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 3254/1967. számú határozata a szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken élők lakáshelyzetének megjavításáról szóló 2047/1967. (VIII.8.) számú kormányhatározat kiegészítéséről. In: MNL OL XIX-A-83-b 3254/1967. (429. d.), A Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány 2019/1969. (VI.25.) számú határozat a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról. In: MNL OL XIX-A-83-b 2019/1969. (494. d.), 2/1968. (I.11.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II.18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1968*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969. 334-335. pp., 18/1969. (XI.16.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II.18.) ÉM-PM számú együttes rendelet újabb módosításáról és kiegészítéséről. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1969*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970. 406. p. 10/1972. (VI.10.) ÉVM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról szóló 2/1965. (II.18.) ÉM-PM számú együttes rendelet módosításáról. In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1972*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 607. p

⁴⁰ MNL BAZML XXIII-2a 86/1968., MNL BAZML XXIII-2a 93/1970., MNL BAZML XXIII-2a 95/1970., MNL BAZML XXIII-2a 99/1971.

kibocsátott határozatok, állásfoglalások, valamint a *Távlati terv* és a megyei rendeletek számítottak irányadónak.⁴¹

Az Agitációs és Propaganda Bizottságnak 1974 júniusában megtartott ankétján hasonló problémákkal kellett szembesülnie, mint az azt megelőző ülésén: „*A cigánylakosság helyzetének javulása mellett ugyanakkor az is megállapítható, hogy a fejlődés üteme nem kielégítő, az előrehaladással párhuzamosan a problémák egyelőre tovább növekedtek, s egyre jelentékenyebbek társadalmi hatásuk. Ennek oka abban található meg, hogy a szaporodásuk aránya jelentősen nagyobb, mint helyzetük javítását célzó intézkedések hatása.*”⁴² Közel másfél évtizeddel a 1961-es párthatározat kiadását követően ismételten leszögezte a hatalom, hogy a cigányság nem tekinthető nemzetiségnek, cigány szövetség, cigány sajtó, cigány színház, cigány nyelven történő oktatás továbbra sem jöhetett szóba. A jelentés részben Kemény István nevével fémjelezett cigány kutatásra hagyatkozva hosszasan ismertette a foglalkoztatás, a lakhatás és az oktatás terén adódó problémákat, illetve különböző utasításokat is megfogalmazott az érintett szervezeteknek az APB.⁴³

Néhány hónappal az APB állásfoglalását követően a Megyei Tanács is foglalkozott a kérdéssel; a tanácselnök helyettes – a későbbiekben felszólaló tanácsstagok egyetértését és megerősítését élvezve – a napirend nyitányaként az aggályainak is hangot adva felhívta a figyelmet a cigányság életkörülményeiben bekövetkezett változásokra: „*Társadalmi, gazdasági fejlődésünk legszembetűnőbb következménye a cigánylakosságon belül a rendkívül nagyarányú differenciálódás. Ez mind az életszínvonal, mind a munkához való viszony, mind a területi vonatkozásban jellemző. Lényegesen eltérő a helyzetük és életkörülményük az ipari és nem ipari körzetekben.*”

⁴¹ A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság helyzetéről és a helyi vezetés intézkedéseiről némi adalékkal szolgálnak a Borsodi Szemle folyóirat hasábjain megjelent esettanulmányok és átfogó írások. Lásd bővebben: Borsovai-Lengyel Gyula: A szendrőládi cigányok. In: Borsodi Szemle, 1967. 2. sz. 27-33. pp. Kun Dezső: Cigányok. In: Borsodi Szemle, 1968. 2. sz. 56-64. pp. N. Tóth Árpád: Cigányok Borsodban. In: Borsodi Szemle, 1972. 2. sz. 38-49. pp. Nemeckay Tivadar – Szombati Zsigmond: Cigánykérdés és anyavédelem Borsod megyében. In: Borsodi Szemle, 1972. 4. sz. 46-55. pp.

⁴² MNL OL M-KS-288. f. 41/1974/226. ő. e.

⁴³ MNL OL M-KS-288. f. 41/1974/226. ő. e.

[...] Az országos számarányokhoz viszonyított megyei arányuk, az elért fejlődés mellett is, még nagyon sok gond és tennivaló forrása.⁴⁴

Az APB utasításának megfelelően a felsőbb szervek is munkához láttak; a Minisztertanács Tanácsi Hivatala és az Építésügyi Minisztérium felmérést készítetett a magyarországi cigánytelepek helyzetéről azért, hogy anyagot gyűjtsenek egy újabb határozat elkészítéséhez. A tanácsi adatszolgáltatások eredményeképpen felszínre bukott, hogy 126 ezer személy, 31 ezernél is több család lakott közel 28 ezer nyomortelepi épületben. Összesen 1252 „szociális követelményeknek meg nem felelő telep” helyezkedett az ország területén, melyek közül 508-at nyilvánítottak „kiemelt telepek”.⁴⁵ Ismételen az Észak-magyarországi megye szolgáltatta messze a leglesújtóbb adatokat; valamelyest még növekedtek is a számok az 1964-es összeíráshoz képest. Immáron a cigánytelepi lakosok létszáma megközelítette a 28 ezer főt, ami közel 7 ezer családot jelentett, akik megközelítőleg 6 ezer lakásféleségben laktak.⁴⁶ Hihetetlen zsúfoltságot eredményezve az imént említett ember tömeg csupán 234 cigánytelepen lakott, melyek közül 74-et nyilvánítottak „kiemelt telepek”.⁴⁷ A Minisztertanács a telep felszámolásával kapcsolatosan immáron adatok birtokában kiadta a 3558/1975. számú határozatát, mely döntően a „kiemelt telepek” mihamarabbi megszüntetését szorgalmazta, az ebbe a kategóriába besorolatlan telepek problémái már-már mellékessé váltak. A minisztertanácsi határozat több pontja a „kiemelt telepek” felszámolása esetén számos támogatást, juttatást biztosított az érintett tanácsoknak a járulékos költségekre, amennyiben hitelképtelenek laktak a nyomortelepen.⁴⁸ A felsőbb szerv nemcsak a telepeknek a fenti módon meghatározott sorsáról rendelkezett, hanem a 3280/1976. számú határozatával az oktatás és foglalkoztatás kérdését sem hagyta

⁴⁴ MNL BAZML XXIII-1a 21/1974.

⁴⁵ Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása. In: Városgazdasági Tájékoztató, 1975. 5-6. sz. 23. p.

⁴⁶ Bencsik István: A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézete, Budapest, 1988. 31. p.

⁴⁷ Kovács József: A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának folytatása az V. ötéves tervidőszakban. In: Városgazdasági Tájékoztató, 1976. 5-6. sz. 6. p.

⁴⁸ MNL OL XIX-A-83-b 3558/1975. (743. d.)

parlagon heverni. A dokumentum döntően az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalását foglalta össze pontokba szedve, a tanácsszervek és a minisztériumok további munkáját rögzítette a „*kedvezőtlen jelenségek*” visszaszorítása és „*beilleszkedés ütemének*” a gyorsítása érdekében.⁴⁹ Az imént említett rendelet korántsem maradt hatástalan Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a Megyei Koordinációs Bizottság vezényletével az MTVB számos osztályának bevonásával elkészítettek egy anyagot a tanácsi szervek és a társadalmi szervezeteknek egyfajta iránymutatás céljából,⁵⁰ melyet a *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsának Közlönyében* 1977 októberében meg is jelentettek. Az ilyen formán közzé tett iránymutatás tételesen sorolva a különböző területekkel kapcsolatos feladatokat, egyúttal azok szükségességére is magyarázatul kívánt szolgálni. Kifejtésre került, hogy az oktatás a lakhatás és foglalkoztatás terén ugyan számottevő eredményeket tudtak felmutatni, azonban a cigány lakosság beilleszkedése már-már kétségbeejtően „*lassú üteműnek*” tűnt az irányukba tett „*társadalmi erőfeszítést*” alig-alig érzékeltetve.⁵¹

A cigány gyermekekkel foglalkozó pedagógusok „*fokozott anyagi megbecsültségének*” az érdekében az Oktatási Minisztérium kiadta a 62.680/1975. számú iránymutatását, melynek megvalósításához az Észak-magyarországi megyében rögvest neki is kezdtek. Az MTVB Művelődésügyi Osztálya a Pedagógusok Szakszervezetének megyei Bizottságával egyeztetve megfogalmazta a céljutalmazás valamennyi részletére kitérő *Szabályzatát*, melyet a Végrehajtó Bizottság 1976 januárjában megtartott ülésén fogadott el.⁵² A *Szabályzat* az alábbi sorokkal

⁴⁹ MNL OL XIX-A-83-b 3280/1976. (777. d.)

⁵⁰ MNL BAZML XXIII-24 14/1977.

⁵¹ Az MTVB munkaügyi, építési, közlekedési, vízügyi, művelődésügyi, egészségügyi és igazgatási osztálya együttes irányelve a B.-A.-Z. megyében élő cigánylakosság elmaradott rétegei gyorsabb ütemű beilleszkedése elősegítésére. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsának Közlönye, 1977. 10. sz. 10-16. pp. Az adott számban a Megyei Koordinációs Bizottság is közölt egy rövid döntőn szervezeti kérdésekkel foglalkozó állásfoglalást: A cigánylakosság helyzetének megjavításával foglalkozó megyei koordinációs bizottság állásfoglalása. In: Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsának Közlönye, 1977. 10. sz. 10. p.

⁵² MNL BAZML XXIII-2a 124/1976.

indokolta az intézkedés szükségességét, mielőtt rátért volna arra, hogy mely pedagógusok, milyen feltételek teljesülése esetén részesülhetnek céljutalmazásba: *„Megyénkben a cigány lakosság 50 ezer fővel a legelmaradottabb rétegét alkotja. Társadalmi és gazdasági fejlődésünk egyre sürgetőbben követeli képzettségük emelését. Megyénkben az általános iskolát tanköteles koron belül el nem végzők 28%-ának jelenleg mintegy 80-85%-a közülük kerül ki. Az eddigi intézkedések folyamatosan javuló eredményeket hoztak, de az előrelépés ütemét gyorsítani kell. Ezt mozdítja elő a cigány tanulókkal foglalkozó pedagógusok céljutalmazásának szabályozása.”*⁵³

A pártállam cigánypolitikájának meghatározását követően közel két évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy az MSZMP KB Politikai Bizottsága újabb rendeletet fogalmazzon meg a cigányság helyzetére vonatkozóan. 1979. április 18-án kerítették sort arra, hogy átfogóan értékeljék a magyarországi cigányság helyzetét és szemügyre vegyék az elmúlt húsz esztendőben bekövetkezett fejleményeket. Az ülésen előterjesztett beszámolót a jegyzőkönyv tanúsága szerint hosszas előkészítő munka előzte meg; több száz a kérdésben illetékes személytől javaslatokat gyűjtöttek, valamint a Tárcaközi Koordinációs Bizottság és a Megyei Koordinációs Bizottságok is megtárgyalták, észrevételezték az anyagot. Számos előrelépésről adhatott számot a beszámoló *„azonban azok nem egyformán érintették az egész cigánylakosságot”*, illetve újabb és újabb nehézségek körvonalazódtak, buktak felszínre, vagy öltöttek más formákat.⁵⁴ Az előterjesztés szerint az 1961-es párthatározat óta a munkaviszonnyal rendelkező cigány férfiak aránya megháromszorozódott, helyenként elérte a 90 százalékot is. Azonban jelentős részük segédmunkásként tudott csak elhelyezkedni, valamint úgynevezett cigánymunkakörök alakultak ki, amik *„különösen nehéz, piszkos”* munkát jelentettek. A cigányoktól való idegenkedés munkaerő felvételkor egyes ágazatokban makacsul tartotta magát, a cigány fiatalok nagymérvű munkanélküliségét a hatalom tehetetlenül szemlélte. Az oktatás terén az eltelt évtizedek alatt a cigány gyermekek beiskolázását ugyan elérték, szinte a néhány százalékról valamelyest emelkedett a felső tagozatba bekerülők és az általános iskolát

⁵³ MNL BAZML XXIII-2a 124/1976.

⁵⁴ MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ő. e.

elvezgők aránya is, de ez a növekedés nem jelentett többet 10-15 százaléknál. A cigánytelepeken élő lakosság száma 25 százalékra csökkent, közel tizenhatezer CS-lakás keretet osztottak ki a program fennállása során, egyéb módokon pedig több mint nyolcezer családnak biztosítottak lakást. A cigánytelepek felszámolása korántsem a kívánt mértékben haladt, mivel a felvehető hitel összegéből az építési költségek jelentős növekedése miatt nem tudtak házat építeni, illetve a tanácsok egy része hátráltatta a telepfelszámolást. A magyarországi cigányság nemzetiségként történő elismerése továbbra is váratott magára, hosszas vitát követően, asszimilálódó etnikai csoportnak minősítették. Azon kutatókat és cigány értelmiségiek, akik a cigányság nemzetiségként történő elismerése mellett tették le névjegyüket, helytelenítve nézeteiket „*újbaloldali demagógiával és nacionalizmussal*” vádolták.⁵⁵

A felsőbb szervek határozatainak és iránymutatásának megfelelően 1979 szeptemberében a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács is külön napirendi pontként foglalkozott a cigányság helyzetével.⁵⁶ Az anketon a vezető funkcionáriusoknak a beszámoló lapjait olvasgatva hasonló jelenséggel kellett szembesülniük, mint a MSZMP KB Politikai Bizottságának, melyről összegzőképpen a következő sorokat jegyezte meg az anyag: „*Társadalmi beilleszkedésük egyre erőteljesebb differenciálódást mutat, s ennek következtében, új előre nem látott problémák is jelentkeznek. A megtett intézkedések, az általában kedvező tendenciák azonban nem egyformán érintették megyénk cigánylakosságát.*”⁵⁷ A beszámoló mindenekelőtt felhívta figyelmet arra, hogy a magyarországi cigányság közel 17-18 százaléka, több mint hatvanezer fő a megyében él. Vagyis közel két évtized alatt létszámuk megkétszereződött, döntően a magas

⁵⁵ MNL OL M-KS-288. f. 5/1979/770. ó. e. Az 1979-ben kiadott párthatározat végrehajtására és nyilvánosság tájékoztatására két határozatot adott ki a Minisztertanács. In: MNL OL XIX-A-83-b 1016/1979. (963. d.), MNL OL XIX-A-83-b 3301/1979. (935. d.)

⁵⁶ Az 1980-as évek elején további üléseken a különböző részterületeket tárgyalva igyekeztek érvenyt szerezni az 1979-es párthatározatnak. In: MNL BAZML-1a 30/1979., MNL BAZML XXIII-2a 145/1981., MNL BAZML XXIII-2a 149/1981., MNL BAZML XXIII-2a 157/1982., MNL BAZML XXIII-2a 158/1982., MNL BAZML XXIII-2a 187/1983.

⁵⁷ MNL BAZML XXIII-1a 30/1979.

gyermekszám, mely a cigánytelepeken hatványozottabban jelentkezett, illetve kis részben a más megyékből történő bevándorlás miatt.⁵⁸

A cigánytelepek száma az 1961-es párthatározat óta 318-ról 190-re csökkent, melyeken közel huszonnégyezer cigány lakos élt, azonban a kedvezően alakuló számok mögött számos új keletű probléma is húzódott. A cigánytelepek felszámolásával korántsem sikerült a szegregáció mértékét érdemben csökkenteni, a CS-lakások sokszor teleszerűen épültek fel, valamint a városokban „*cigány udvarok*” és „*cigány lépcsőházak*” alakultak ki. Az imént említettek mögött részben a nem cigány lakosság cigányokkal szembeni idegenkedése és az együttélés vélt vagy valós viszályai álltak. A CS-lakás keretből történő házvásárlások sem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A felvehető hitel összegéből sokszor csak olyan házakat tudtak megvásárolni, amik fölött már rég eljárt az idő, rövidesen „*putriszerűvé*”, olykor lakhatatlanná is váltak, vagy a megye kilátástalan helyzetű, félreeső településein, ahol a munkához egyedül az ingázás árán lehetett hozzájutni. A cigánytelepek felszámolását számos tényező is hátráltatta, mégpedig az, hogy az érintett tanácsok helyenként nem tudtak ingyenesen az igénylőknek telket biztosítani, valamint a közművesítéshez nem rendelkeztek kellő forrással. Továbbá sok cigánytelepi lakos nem felelt meg a CS-lakás program által előírt feltételeknek, illetve a cigánytelepi lakosok magas gyermekszámával és gyors generációváltásával nem tudott lépést tartani a telepfelszámolás üteme és a biztosított keretek száma. A cigánytelep közegészségügyi helyzetének a javítása terén a közel húsz évvel korábban kiadott határozatok szinte hatástalanok maradtak, a telepek nagy részén ugyan közkutakat építettek gyakran kifogásolható minőségben, a latrinaépítés, a szeméttárolás, a szennyvízelvezetés továbbra is megoldatlan kérdésnek számított.⁵⁹

A merev statisztikai adatokat szemlélve a foglalkoztatás tekintetében is számottevő előrelépést könyvelhetett el a megyei vezetés az 1961-es párthatározatot követő időszakban, ugyanakkor az új keletű problémák sorra keltek életre. Az 1960-as évek elején a cigány férfiak közel 20 százaléka, míg a cigány nőknek csupán elenyésző százaléka rendelkezett

⁵⁸ MNL BAZML XXIII-1a 30/1979.

⁵⁹ MNL BAZML XXIII-1a 30/1979.

állandó munkaviszonnyal addig az 1970-es évek második felére a számarányok a férfiak esetében 65 százalékra, a nők esetében pedig 24 százalékra emelkedtek. Problémaként lépett fel, hogy az iparban dolgozó cigányság részben a megfelelő szakképzettség hiánya következtében döntően segédmunkásként tudott csak elhelyezkedni, mindössze 8-10 százalékuk szakmunkásként és 15 százalékuk betanított munkásként. A segédmunkára felvett cigányokra javarészt „*más munkások által nem igényelt*” munkakörök vártak. Úgynevezett cigányszakmák alakultak ki bizonyos munkakörökben (pl.: szemetes, utcaseprő), melyekben nagyrészt cigány munkavállalókkal lehetett találkozni az adott korszakban. Végetül a gyakori munkahely változtatás mellett a felnövekvő generációk foglalkoztatása vált az egyik legégetőbb kérdéssé, melyre válaszképpen a sorkatonai szolgálat keretei között „*munkás alakulatoknál*” helyezték el őket.⁶⁰

A cigányság oktatási helyzete terén is felemás eredményeket könyvelhetett el a megyei vezetés, a különböző mutatók ismételten egyöntetű fejlődésről adtak számot, azonban mögöttes tartalmakról már korántsem volt ez elmondható. A cigány gyermekeket maradéktalanul sikerült beiskoláznia, azonban a nagymértékű lemorzsolódást és a felmentések magas számát nem sikerült visszaszorítani. Az cigány gyermekek nagy része helyhiány miatt nem járhatott óvodába, ami szintén hátráltatta az iskolai előmenetelüket, a megyében 365 településből 196-on nem működött óvoda. Az óvoda teljes hiányát érdemben a 192 órás „*iskolára előkészítő foglalkozások*” sem helyettesíthették. A „*cigányosztályok*” száma rohamosan emelkedett az adott megyében számuk 1970-es évek második felére már elérte a 48-at. A hivatalos álláspont szerint a negyedik osztály eredményes lezárását követően a tanulókat „*vegyes osztályba*” lehetett áthelyezni, azonban arról nem szólt a jelentés, hogy helyi szinten éltek volna ezzel a lehetőséggel. A pedagógusok céljuttalmazásának sok esetben nem volt látszata, sok helyütt bárminemű elvárás, többletmunkától mentesen odaitélték a tanítóknak.⁶¹

Fontos megjegyezni, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyében – a jelentés tanúsága szerint – számos ponton szembehelyezkedtek a Poli-

⁶⁰ MNL BAZML XXIII-1a 30/1979.

⁶¹ MNL BAZML XXIII-1a 30/1979.

tikai Bizottság és az Agitációs és Propaganda Bizottság cigánysággal kapcsolatos ideológiai iránymutatásával. A felsőbb szervek által kiadott határozatok és állásfoglalások egyértelműen leszögezték, hogy semmilyen formában nem szabad a cigányok elkülönülését támogatni, vagy kezdeményezni. Ehhez képest a megyében a soron következő tervidőszakban kísérleti jelleggel „*cigánykollégium*” létrehozását tervezték, cigány ifjúsági klubok, zenekarok alakultak, cigány gyermekek számára szerveztek olvasótábort, kizárólag cigányokat célzó előadásokat, kulturális eseményeket és bálakat tartottak.⁶²

Néhány évvel később, 1984 szeptemberében a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács ismételen átfogóan foglalkozott az úgynevezett „*cigánykérdéssel*”, mely során számos területen új keletű problémákkal kényszerült szembenézni. A cigánytelepek felszámolását a már korábban ismertetett akadályozó tényezőkhöz újabbak csatlakoztak, mint például az építőanyagok hiánya, valamint az, hogy a kisiparosoktól megvonták a CS-lakások építése után járó adókedvezményt, így mind kevesebben vállalták a kivitelezést. A kis alapterületű CS-lakások egy része már-már elviselhetetlenül zsúfolttá vált és az ebből fakadó állagromlás csak tovább fokozta az így is meglévő előítéleteket: „*A cigány családok többsége ui. kinötte a korábban épült szobakonyhás lakásokat. Nem egyszer találkozhatunk olyan esettel, hogy a kedvezményes akcióban épült 42 m²-es lakásban több generáció, több család, gyakran 16-20-an élnek együtt. [...] A magas laksűrűség, a túlszűfolttság szükségszerűen a lakások idő előtti elhasználódását eredményezi és rontja a cigányok nem cigányok kapcsolatát is.*”⁶³ A foglalkoztatás terén ugyan eredményként könyvelhették el, hogy mind több cigány munkavállaló tudott elhelyezkedni szakmunkásként és betanított munkásként, de a cigány fiatalok munkába állása egyre égetőbb problémát jelentett. A cigány fiatalok köreiben uralkodó nagymérvű munkanélküliség következtében a fiatalkorú bűnelkövetők között a cigányok aránya rohamosan emelkedett. A jelentés fel is hívta a figyelmet arra, hogy a nem cigány lakosság előítéleteit részben az imént említett jelenség egyre erőteljesebben szította: „*A cigányok többsége becsületesen él és dol-*

⁶² MNL BAZML XXIII-1a 30/1979.

⁶³ MNL BAZML XXIII-1a 38/1984.

gozik. A közvélemény többsége a cigányságot mégis a kisebbségre jellemző bűnöző, munkakerülő életmódja, az együttélési szabályok durva megsértése alapján ítéli meg.⁶⁴ Az ülés zárásaként kiadott határozat is nyomatékosította a burjánzó előítéleteket, növekvő feszültségeket: „Az eredmények differenciáltan jelentkeznek, a fejlődés üteme nem kielégítő. Ez azért is sok gondot okoz, mert a lakosság széles rétegei egyre türelmetlenebbül reagálnak azokra a negatív jelenségekre, amelyek a cigányság egy részére még mindig jellemzőek.”⁶⁵ A cigány gyermekek óvodáztatása kezdett kiterjedtebbé válni, egyes településeken teljesnek volt mondható, a szakmunkásképzőbe egyre többen nyertek felvételt, azonban a gimnáziumba csupán töredékük jutott el. Mindezekon túl komoly kihívásként jelentkezett, hogy az értelmi fogyatékosnak titulált gyermekek között a cigányok aránya – az országos átlagot jóval túllépve – meghaladta a 60 százalékot. Fontos megjegyezni, hogy az adott megyében a tanácsi apparátus jóváhagyásával továbbra is virágoztak a különböző cigány klubok, cigány sportcsapatok jöttek létre, cigány táncházat szerveztek. Cigány írókkal, költőkkel és művészekkel ismerkedhettek meg a cigány lakosok a megyei könyvtár szervezésében. Mindezek ellenére a megyei vezetés továbbra is azt az álláspontot képviselte, hogy a cigányság „beilleszkedése” elengedhetetlen, a nemzetiségként történő elismerése szóba sem került, egyedül – az 1979-es párthatározatnak megfelelően – az etnikai csoportként való definiálás került elő néhány mondat erejéig az ülésen.⁶⁶

⁶⁴ MNL BAZML XXIII-1a 38/1984.

⁶⁵ MNL BAZML XXIII-1a 38/1984.

⁶⁶ MNL BAZML XXIII-1a 38/1984. A tanácselnök helyettes a következőket fejtette ki a cigányság „beilleszkedésével” és rétegződésével kapcsolatban: „A következőken azokra a kérdésekre ad választ, hogy ki a cigány, mit értünk beilleszkedés alatt, mit jelent az, hogy a cigányság etnikai csoport. Az 1961-ben, majd 1979-ben meghirdetett cigánysággal kapcsolatos politika alapvető céljai lényegüket tekintve ma is és hosszabb távon is érvényesek. Eddigi tapasztalataink azt igazolják, hogy a cigányság társadalmi beilleszkedése még igen hosszú időt, több generációt vesz igénybe. Tudomásul kell vennünk, hogy vannak és velük kell élnünk. Azt, hogy hogyan alakul a jövőben megyénk cigánylakosságának sorsa, nagymértékben a nem cigányokon is múlik. Meg kell nyerni őket célkitűzéseink eléréséhez, bízni azokban, akik már maguk is bizonyítottak, csak így lehet további eredményeket elérni. Számolni kell azzal is, hogy marad közöttük egy olyan réteg, akiket nem sikerült felzárkóztatni. Ők Adják a cigány bűnözés derékhadát, termelik újra a cigánykérdést. Velük

Az Agitációs és Propaganda Bizottság többek között a megyei beszámolókra hagyatkozva 1984 októberében valamennyi területet számba véve értékelte a magyarországi cigányság helyzetét. Az ülésen előterjesztett jelentés mindenekelőtt keményen szembesítette a jelenlévő döntéshozókat az elmúlt évtizedek cigánypolitikájának részleges kudarcával, mégpedig azzal, hogy a cigány lakosság a „*társadalom legkevésbé kvalifikált rétegibe*” illeszkedett be. Sőt azt is leszögezte, hogy a kedvező mutatók alapján ugyan emelkedett a cigányság életszínvonala, azonban ezzel együtt a nem cigány lakosságé is, így a különbségek lényegében nem csökkentek. A foglalkoztatás terén az adatok kiválóan érzékeltették a jelenséget, míg az összlakosság több mint 12 százaléka dolgozott segédmunkásként, addig a cigány lakosság esetében ez az aránya meghaladta az 50 százalékot. A betanított munkásokat tekintve az arány közel azonos volt, azonban az összlakosság majdnem 30 százalékaival szemben a cigányoknak csupán 8 százalék körüli aránya helyezkedett el szakmunkásként. A cigány lakosság lakáshelyzetének a legszembetűnőbb problémájának a szegregáció mértékének rohamos léptékű növekedése számított; gettósodó falvak és városrészek tömegei alakultak ki. A cigány gyermekek oktatásával kapcsolatosan megállapítást nyert, hogy sok esetben csak a „*kvalifikálatlan réteg*” újratermelődéséhez járul hozzá. A beszámolóban a cigány lakosság szociális helyzetét taglaló sorok szintén a fentebb említetteket támasztották alá; a cigányság közel egynegyede élt az „*átlagos életszínvonalon*”, közel fele a „*létminimum szintje körül*” tengette mindennapjait és a fennmaradó egynegyede „*halmozottan hátrányos helyzetben*” kényszerült máról-holnapra megélni. Az anyag készítői vészjóslóan a magyarországi cigányságnak a társadalomba ekképpen történő betagozódásának az esetleges visszasságaira is felhívták a figyelmet.⁶⁷

szemben törvényeinket kell következetesen érvényesíteni. Ezt kívánja meg a beilleszkedett cigányok érdeke is.” In: MNL BAZML XXIII-1a 38/1984.

⁶⁷ Kemény István már az 1971-es országos cigány kutatás záró tanulmányában figyelmeztetett arra, hogy az imént említett problémák néhány évtizeden belül be fognak következni: „*Az iskolázatlan cigány munkaerő létszáma egyelőre gyorsan gyarapodik, és ellentendenciák még nem mutatkoznak. [...] A tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet a jövőben már nem emelkedik, hanem csökken, vagy legfeljebb változatlan marad. Ennek következtében előre láthatóm hogy már egy-két évtized múlva felesleg képződik a tanulat-*

„A népgazdaság előtt álló feladatok, a munka bonyolultabbá válása az egész társadalom – így a cigány lakosság – elé is magasabb követelményeket állít. Fennáll annak a veszélye, hogy a cigányság – a kvalifikáció és az iskolázottság alacsony foka, a kedvezőtlenebb egészségi állapot stb. következtében – e következményeknek az összlakosságnál kisebb mértékben tud csak megfelelni.”⁶⁸ A gazdaság akkori helyzete, annak visszaesése azonban más területeken is komoly veszélyeket tartogatott, az imént említettekkel összefüggésben arra is kitértek, hogy a cigánysággal szembeni előítéletek mindinkább gyökeret eresztettek a társadalomban.⁶⁹

Az Agitációs és Propaganda Bizottság – az 1979-es párthatározatot módosítva – immáron a cigányságot nem „fokozatosan asszimilálódó etnikai csoportnak” titulálta, hanem „sajátos kultúrával, tradíciókkal rendelkező társadalmi, etnikai csoportként” határozta meg. Vagyis a hangsúly áthelyeződött az asszimilációról a cigányság kultúrájának a tevékeny támogatására, elismerésére:⁷⁰ „A cigányság két – szabadon választható –

lan cigány munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.” In: Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény István – Rupp Kálmán – Csalog Zsolt – Havas Gábor (szerk.): Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest, 1976. 40. p. 1980-as évektől meginduló gazdasági visszaesés már érezte a hatását, először a cigány fiatalok elhelyezése ütközött akadályokba, majd a rendszerváltást követően a nehézipar rohamos léptékű leépülésével a cigányság jelentős része végérvényesen elvesztette a munkahelyét. In: Cserti Csapó Tibor – Orsós Anna: A mélyszegénységben élő és a cigányok/romák helyzete, esélyegyenlősége. In: Varga Aranka (szerk.): Esélyegyenlőség a mai Magyarországon. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 2013. 106-112. pp.

⁶⁸ MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

⁶⁹ MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

⁷⁰ Az APB-nek a cigányság meghatározásával kapcsolatos módosításai nem váratlan fordulatot jelentettek a pártállam cigánypolitikájában, hanem az 1980-as évektől mind több mozzanat ez irányba mutatott. Kiemelendő, hogy 1982-ben a Társadalomtudományi Koordinációs Bizottság keretei között létrehoztak egy munkacsoportot kutatókból, társadalmi szervezetek képviselőiből és az államigazgatás berkeiben dolgozó funkcionáriusokból. A munkacsoport a cigány kultúra hathatós támogatása mellett érvelt, valamint megkérdőjelezte azt az elgondolást, hogy egyetlen út a cigányság beilleszkedése terén az asszimiláció lehet. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1983-ban cigány ismeretterjesztő munkabizottság alakult egyrészt a cigány klubok munkájának összehangolása, valamint a cigány értelmiségiek bevonása végett.

*módon illeszkedhet be a társadalmunkba: a cigány kultúra megőrzendő értékeinek, hagyományainak vállalása, az etnikai identitás megőrzése révén, valamint önkéntesen vállalt asszimiláció útján.*⁷¹ Ugyanakkor a hivatalos állásponttól eltérő kutatóknak és cigány értelmiségieknek továbbra sem szántak szabad teret, meglátásaikat egyenesen „*elveikkel összeegyeztethetetlennek*” „*tévesnek*” vagy „*túlzónak*” bélyegezték. Az ideológiai téren eszközölt változtatások vonzataként az APB állásfoglalásában számos intézkedést helyezett kilátásba a cigányság kultúrájának a megőrzése érdekében, melyek közül kiemelendő, hogy cigány múzeum, cigány szövetség és egy cigányságnak szóló lap alapítására adott utasítást.⁷² A Minisztertanács az Agitációs és Propaganda Bizottság állásfoglalásának a végrehajtása érdekében kiadta a 3223/1985. számú határozatát, mely döntően a cigány lakosság oktatási, foglalkoztatási és lakhatási helyzetének a javítása érdekében fogalmazott meg különböző utasításokat, valamint néhány sor erejéig a cigányság kultúrájának a támogatásáról sem feledkezett meg.⁷³ Ekkortájt egyes vezető funkcionáriusok már nyíltan is bírálták a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának az ideológiai alapjait, a korábbi évtizedek gyakorlatát, az „erőltetett asszimilációt” egyenesen összeegyeztethetetlennek bélyegezték meg a „*szocialista elvekkel*”.⁷⁴ A Művelődésügyi Minisztérium 1986-ban létrehozta a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét,⁷⁵ ami útnak indította a Cigány Újság című lapot, melyben immáron cigány nyelvű cikkek is helyet kaphattak.⁷⁶ Két évvel később pedig az MSZMP Köz-

A Tárcaközi Koordináció Bizottság titkára a Jel-kép című folyóirat hasábjain más érdekeltekkel együtt egy cigány lap indítása mellett érvelt. Továbbá a Hazafias Népfőnt 1985-ben létrehozta az Országos Cigány Tanácsot. In: Hajnáczy Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. In: Esély, 2015. 5. sz. 79-85. pp.

⁷¹ MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

⁷² MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

⁷³ MNL OL XIX-A-83-b 3223/1985. (1253. d.)

⁷⁴ Hajnáczy Tamás: A pártállam cigánypolitikája. A szektorális cigánypolitikától a kényszerasszimilációs cigánypolitika kritikájáig. In: Esély, 2015. 5. sz. 79-85. pp.

⁷⁵ MNL OL M-KS-288. f. 41/1986/468. ő. e.

⁷⁶ MNL OL M-KS-288. f. 41/1987/487. ő. e.

ponti Bizottsága hatálytalanította a korábbi párthatározatok azon sorait, melyek tagadták a magyarországi cigányság nemzetiségi voltát.⁷⁷

Az új keletű központi intézkedések ellenére az Észak-magyarországi megyében minden a megszokott mederben folyt az 1980-as évek második felében. Ez idő tájt az MTVB csupán a fentebb említett minisztertanácsi határozat hasonmására, egyúttal annak végrehajtására adott ki egy határozatot, melyben csak néhány sor erejéig foglalkoztak a cigány kultúra támogatásának a kérdésével.⁷⁸ Továbbá évről-évről mind több településen, ahol a cigányság kiugróan rossz szociális helyzete és magas száma szükségessé tette „a cigány lakosság társadalmi beilleszkedését segítő” főállású családgondozókat állítottak be.⁷⁹

A rendszerváltást követő hetekben, 1989 decemberében a Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács asztalán még utoljára terítékre került a cigányság helyzetének az átfogó értékelése. A politikai és gazdasági átalakulás küszöbén egyrészt az úgynevezett Miskolci-gettóügy⁸⁰ komoly sajtóvisszhangja, másrészt a tanácsstagok sürgetése miatt vált megkerülhetetlenné a kérdés napirendre tűzése. Az elnöki hivatal vezetője többek között az alábbi lemondó sorokkal vezette be a témát az értekezleten, egyúttal indította útjára a megyében élő cigány lakosságot a demokratikus átalakulásba: „*Ideje álszemérem nélkül feltárni a valós helyzetet. A cigányság számára egyszerre vált lehetetlenné a kívülmaradás és a belültre kerülés. [...] A cigánykérdés lényege, hogy egy nép szokás-*

⁷⁷ MNL OL M-KS-288. f. 5/1988/1043. ó. e., MNL OL M-KS-288. f. 4/1988/246-247. ó. e.

⁷⁸ MNL BAZML XXIII-2a 193/1985.

⁷⁹ MNL BAZML XXIII-2a 192/1985., MNL BAZML XXIII-2a 196/1987., MNL BAZML XXIII-1a 39/1987.

⁸⁰ A miskolci gettóügy az 1980-as évek végén bontakozott ki, mely során a borsodi megyeszékhely történelmi városrészének leromlott állagú házaiból a cigány lakosokat a Sajó partjára költöztették volna, rögvest felhúzott szükséglakásokba. Azonban a városvezetés terve meghiúsult számos szervezet, a tiltakozások és a sajtónyilvánosság miatt. Lásd bővebben Ladányi János: A miskolci gettóügy. In: Valóság, 1991. 4. sz. 45-54. pp. Hajnáczy Tamás: Tiszteletet a törvényhozóknak? – avagy a miskolci gettóügy. In: Új Egyenlítő, 2014. 7-8. sz. 50-53. pp. Messing Vera: Változás és állandóság. Kiköltözéses konfliktus médiabemutatója a rendszerváltás előtt és után. In: Médiakutató, 2003. 2. sz. 57-73. pp.

*rendje, életmódja, egzisztenciális és magatartás mintakészlete egyszerűre vált történelmileg tovább nem vihetővé és nehezen meghaladhatóvá.*⁸¹

Az ülésen előterjesztett jelentés⁸² megállapítása szerint a megyében élő cigány lakosság létszáma majdnem elérte a hetvenötezer főt, ezzel az össznépelességen belüli aránya megközelítette a 10 százalékot. Egyúttal a beszámoló felhívta a figyelmet a cigányság egyenetlen területi eloszlására, valamint arra, hogy zömében cigányok által lakott falvak jöttek létre, amik a nélkülözésen kívül nem sok lehetőséget biztosítottak az ott élőknek: *„Jelentősen növekedett arányuk azokban az aprófalvakban is, ahol a nem cigánylakosság elköltözése és elöregedése jellemző. (Pl. Csenyéte 72%,⁸³ Beret 54%, Pusztaradvány 49%, Kiscséc 67%, stb.) Ezek a településeken nincs, vagy nagyon kevés az elhelyezkedési lehetőség, nincs helyben iskola, óvoda, általában rosszak a lakáskörülmények. Ezek összességében nehezítik az adott településen élő cigánylakosság felzárkózásának lehetőségét.*⁸⁴ Az 1980-as évek végére az Észak-magyarországi megyében mindössze 97 cigánytelepen, már csak a cigányság kevesebb mint 12 százaléka élt, azonban a CS-lakás program több sebből is vérzett. A házakat döntően egy tömbben húzták fel, egyrészt a nem cigány lakosság ellenállása, másrészt a rendelkezésre álló földterületek szűkössége miatt. Rendre szoba-kony-

⁸¹ MNL BAZML XXIII-1a 41/1989.

⁸² A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányság helyzetét bemutató anyagon túl a miskolci cigányság viszonyairól két hosszabb kutatási jelentést is előterjesztettek az ülésen, melyeket a vizsgálat vezetője a Borsodi Szemlében is publikált: Tóth Pál: Cigányok egy vidéki nagyvárosban (Szociológiai felmérés Miskolc cigánylakosságának körében. Borsod Szemle, 1988. 1. 33-40. pp. Tóth Pál: A miskolci cigánylakosság belső tagozódása. Borsodi Szemle, 1990. 1. sz. 17-21. p.

⁸³ Az ülésen az elnöki hivatal vezetője ekképpen példálózott az adott településsel *„a megyében több tucatnyi Csenyéte van”*. Az Észak-magyarországi megyében Csenyéte a gettósodás emblematisz településévé vált, hiszen az első aprófalvak egyike volt, amin már az 1980-as években is nagyrészt cigányok laktak. A figyelem központjába, amiatt került, hogy 1989 augusztusában szociológusok közreműködésével létrehozták a Phralipe Független Cigány Szervezet helyi képviseletét a településen és különböző intézkedésekbe kezdtek a már-már kritikusnak mondható helyzet megoldására. Lásd bővebben: Ladányi János – Szelényi Iván: A kirekesztettség változó formái. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. F. Havas Gábor: Csenyéte blues I. In: Beszélő, 1991. 31. sz. 11-12. pp. F. Havas Gábor: Csenyéte blues II. In: Beszélő, 1991. 32. sz. 17-17. pp.

⁸⁴ MNL BAZML XXIII-1a 41/1989.

hásnak épített CS-lakások sokszor már az építésük idején is túlzásfolttá váltak, visszatérő problémaként jelentkezett a kisiparosok hanyag munkája és a tanácsok felelőtlen mulasztásai. Ugyanakkor az anyag nemcsak a tanácsi apparátust és a nem cigány lakosságot bírálta a CS-lakás program sikertelenségéért, hanem a cigányságot is kíméletlenül ostromozta: *„Az új cigánysorok kialakulásához az is hozzájárult, hogy a telepről elköltözött családok egy része nem képes az életforma váltásra, amit az is mutat, hogy a megépült lakások jelentős része leromlott állagú. Még elszomorítóbb a helyzet a vásárolt lakások esetében. 4-5 éve vásárolt lakások váltak és válnak életveszélyessé, lakhatatlanná. Az újra elputrisodó lakásokban élő családokat még jelentős OTP tartozás terheli, de lakáshelyzetük ismét megoldatlan.”*⁸⁵ A CS-lakás program 1989 januárjában megszűnt, ebből kifolyólag a nyomortelepeken rekedtek lakáshelyzete teljességgel kilátástalanná vált, már a jószerivel átmeneti megoldásnak sem nevezhető cigánytelep felszámolási program sem jelentett kiutat. A gazdasági visszaesés és a foglalkoztatáspolitikában bekövetkezett változások elsőként a cigány családok mindennapjaiba gyűrűztek be, mivel az alacsony iskolai végzettség és a szakképzettség hiánya miatt már egyre kevésbé tartott igényt rájuk a munkaerőpiac. Ebből kifolyólag sokan elvesztették a munkahelyüket, ami a cigány családokat különösen a kilátástalanságba sodorta, mivel jellemzően egykeresős családmódban éltek. A cigány lakosság foglalkoztatási visszaesése azonban nem csak az aprófalvakban élöket sújtotta, hanem az iparvárosokban élöket is. A jövedelem nélkül maradt családok csupán a szociális ellátórendszerrel remélhették mindennapi betevőjüket, vagy attól sem: *„A nyilvántartott 3.206 munkanélküli több mint fele cigány. Közülük a jogszabályi feltételek hiánya miatt munkanélküli segélyre csak kevesen jogosultak (900 fő munkanélküli segélyezett kb. 40%-a cigány), így a családok egy része teljesen ellátatlan.”* A nincstelenségből még némi kiutat jelenthetett a közhasznú munka, azonban a jelentés annak visszásságaira is rávilágított: *„A közhasznú munkát végzők 90%-a cigány. Ez a foglalkoztatáspolitikai eszközrendszer azonban csak enyhíti, de hosszú távon nem oldja meg az alacsony iskolai végzettségűek foglalkoztatását.”*⁸⁶

⁸⁵ MNL BAZML XXIII-1a 41/1989.

⁸⁶ MNL BAZML XXIII-1a 41/1989.